

آستان قدس رضوی

آستان قدس رضوی، سازمانی در شهر مشهد است که شامل حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) و مجموعه بیوتات وابسته به آن و موقوفات و تشکیلات اداری تابع آن می‌شود. نخستین بنای حرم امام رضا (علیه‌السلام)، به دست مأمون عباسی ساخته شد و بعد از آن، دیگران در دوره‌های مختلف به تکمیل و تجدید بنای آن پرداختند. حرم مطهر و مجموعه بیوتات وابسته به آن شامل: بقعه و ضریح، گنبد، گلدسته‌ها، صحن‌های عتیق (انقلاب)، جدید (آزادی)، موزه (امام)، جمهوری اسلامی و قفس، رواق‌های متعدد، بست‌ها و مؤسست فرهنگی است. موقوفات آستان قدس رضوی متعدد و زیاد است. اسناد بسیاری از این موقوفات در حملات متعدد مغول و ازبک و افغان به مشهد از میان رفته و آنچه باقی است بیشتر مربوط به اوقاف روزگار صفوی به این‌سوی است. نخستین تشکیلات اداری تابع آستان قدس رضوی که در خصوص آن اطلاعاتی وجود دارد در زمان طهماسب اول صفوی وجود داشته و بعد از آن نیز در دوره‌های متعدد اشخاص و تشکیلات متعددی مسئولیت تولیت آستان قدس رضوی را بر عهده گرفته‌اند.

آستان قدس رضوی

آستان قدس رضوی

نام	آستان قدس رضوی
کاربری	اداره حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام)
مسئول کنونی	حجت‌الاسلام‌المسلمین احمد مروی
مکان	ایران، مشهد
امکانات	شامل حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) و مؤسست فرهنگی و موقوفات و تشکیلات اداری متعدد
فعالیت‌ها	سامان‌دهی به موقوفات، رسیدگی به زوار، نگهداری و مرمت حرم و بیوتات وابسته
وضعیت کنونی فعال	

فهرست مندرجات

- ۱ - زمینه تاریخی
- ۲ - دیگر گونه‌های بنای حرم
  - ۲.۱ - مأمون عباسی
  - ۲.۲ - دیلمیان
  - ۲.۳ - سلجوقیان
  - ۲.۴ - پسر چنگیز
  - ۲.۵ - شاهرخ تیموری
  - ۲.۶ - شاه‌عباس اول
  - ۲.۷ - شاه‌عباس دوم
  - ۲.۸ - افشاریان
  - ۲.۹ - فتحعلی شاه
  - ۲.۱۰ - مظفرالدین شاه
  - ۲.۱۱ - پهلوی
  - ۲.۱۲ - جمهوری اسلامی
- ۳ - ابنیه و مؤسست فرهنگی
  - ۳.۱ - حرم
  - ۳.۲ - بقعه و ضریح
  - ۳.۳ - گنبد
  - ۳.۴ - گلدسته‌ها
  - ۳.۵ - ایوان‌های صحن انقلاب
    - ۳.۵.۱ - ایوان جنوبی
    - ۳.۵.۲ - ایوان شمالی
    - ۳.۵.۳ - ایوان غربی
    - ۳.۵.۴ - ایوان شرقی

- ۳.۶ - ایوان‌های صحن آزادی
- ۳.۶.۱ - ایوان طلای ناصری
- ۳.۶.۲ - ایوان شرقی
- ۳.۶.۳ - ایوان جنوبی
- ۳.۶.۴ - ایوان شمالی
- ۳.۷ - صحن امام خمینی
- ۳.۸ - صحن جمهوری اسلامی
- ۳.۹ - صحن قفس
- ۳.۱۰ - رواق‌ها

- ۳.۱۰.۱ - دار الحَقَاط
- ۳.۱۰.۲ - دارُ السَّيْدَة
- ۳.۱۰.۳ - دارُ السَّعَادَة
- ۳.۱۰.۴ - دارُ الصَّبَاغَة
- ۳.۱۰.۵ - دارُ النَّكْر
- ۳.۱۰.۶ - دارُ العُر
- ۳.۱۰.۷ - دارُ السَّلَام
- ۳.۱۰.۸ - دارُ الشُّكْر
- ۳.۱۰.۹ - دارُ الفَيْض
- ۳.۱۰.۱۰ - توحیح‌خانه
- ۳.۱۰.۱۱ - حاتم‌خانی
- ۳.۱۰.۱۲ - الشُّور دِی‌خَن
- ۳.۱۰.۱۳ - دار الولاية
- ۳.۱۰.۱۴ - مسجد بالاسر

۳.۱۱ - بست‌ها

- ۳.۱۱.۱ - بست بالا
- ۳.۱۱.۲ - بست پایین
- ۳.۱۱.۳ - بست طبرسی
- ۳.۱۱.۴ - بست قبله
- ۳.۱۲ - مؤسسه فرهنگی
- ۳.۱۲.۱ - کتابخانه
- ۳.۱۲.۲ - گنجینه قرآن
- ۳.۱۲.۳ - موزه
- ۳.۱۲.۴ - دانشگاه علوم اسلامی
- ۳.۱۲.۵ - مؤسسه پژوهش‌های اسلامی
- ۳.۱۲.۶ - بنیاد فرهنگی رضوی
- ۳.۱۲.۷ - مؤسسه چاپ و انتشارات

۴ - موقوفات

- ۴.۱ - زمان نادر شاه
- ۴.۲ - زمان ناصرالدین شاه
- ۴.۳ - زمان جمهوری اسلامی
- ۵ - تولیت و تشکیلات اداری
- ۵.۱ - پیش از صفویه
- ۵.۲ - زمان شاهرخ تیموری
- ۵.۳ - زمان صفویان
- ۵.۴ - زمان نادرشاه
- ۵.۵ - زمان قاجاریان

۶ - فهرست منابع

۷ - بانویس

۸ - منبع

زمینه تاریخی

مرقد مطهر حضرت علی بن موسی الرضا (علیه‌السلام) (۱۴۸ یا ۱۵۱-۲۰۳ق/۷۶۵ یا ۷۶۸-۷۱۸م)، هشتمین پیشوای شیعیان، در شهر مشهد مرکز استان خراسان واقع است. پیکر پاک امام رضا پس از شهادت در کنار قبر هارون الرشید (۱۴۸-۱۹۳ق/۷۶۵-۸۰۸م) که در خانه حمید بن قحطبه (د ۱۵۹ق/۷۷۵م) در دهی به نام سناباد نزدیک نوغان از توابع طوس قرار داشت، به خاک سپرده شد. فاصله سناباد تا طوس را از ۲ تا ۴ فرسنگ گفته‌اند. اختلاف اقوال در این مورد، ظاهراً می‌بایست از توسعه سناباد و تبدیل تدریجی آن به شهر در دوره‌های مختلف ناشی شده باشد.

دگرگونی‌های بنای حرم

نخستین بنای حرم امام رضا (علیه‌السلام)، به دست مأمون عباسی ساخته شد و بعد از آن، دیگران در دوره‌های مختلف به تکمیل و تجدید بنای آن پرداختند.

← مأمون عباسی

مشهور است که مأمون عباسی (د ۲۱۸ق/۸۳۳م) پیش از شهادت امام رضا (علیه‌السلام) قبه‌ای بر فراز گور هارون ساخته بود که امام (علیه‌السلام) نیز در زیر همان قبه به خاک

سپرده شد؛ بنابراین نخستین بنای حرم مطهر رضوی را می‌توان همان بقعه هارونی به شمار آورد. اکنون نیز ۲ متر از دیوار چینه‌ای حرم که بنای آن منسوب به مأمون است، به جاست و بقیه بنا روی همان دیوار قرار دارد. پس از آن تا روزگار **دیلیمان**، نشانه‌های حاکی از تجدید بنا یا مرمت حرم مطهر در دست نیست، ولی مسلم است که **زیارت** حرم در میان شیعیان رواج داشته و این بارگاه خجسته، مزاری معروف بوده است که جهانگردان و جغرافی‌دانانی مانند **ابن خوقل** و **اصطخری** و مقدسی از آن یاد کرده‌اند. گویا مقدسی (۳۴۵-۳۸۱/ق ۹۵۶-۹۹۱م) نخستین کسی است که در کتاب خود از حرم امام رضا (علیه‌السلام) به «مشهد» تعبیر کرده است.

ل۱ مقدسی، محمد بن احمد، احسن التقاسیم، ج ۲، ص ۳۳۳.

بنابراین، نظر **اعتمادالسلطنه** در **مطلع الشمس** که گفته است «مقدسی از مشهد زکری ننمود» بی‌اساس است.

← دیلمیان

دیلیمان بقعه نخستین را به پاره‌ای تزیینات آراستند و در روزگار آنان که امیرانی شیعی **مذهب** بودند، زیارت حرم رضوی رواج یافت. در سده ۴/ق ۱۰م **سبکتکین غزنوی** حرم مطهر را ویران کرد و زیارت آن را ممنوع ساخت، اما پسر او **بمین‌الدوله** محمود حرم را مرمت کرد و «بارگاهی نیک بپرداخت».

ل۲ ابن‌اثیر، عز‌الدین، الکامل، ج ۹، ص ۴۰۱.

بنابراین نظر پوپ که مرمت بنا را به **سلطان محمود غزنوی** نسبت می‌دهد، صحیح نیست. پس از وی **عمیدالدوله فایق** که **بیهقی** او را «خادم خاصه» نامیده، دست به تکمیل بقعه رضوی و آبادانی مشهد زد.

آنگاه سوری بن **مُعْتَز** یا **مُعْتَز** مشهور به صاحب دیوان که از سوی سلطان محمود بر خراسان حکومت داشت «و با ستمکاری، مردی نیکو **صدفه** و **نماز** بود و آثارهای خوش، وی را به **طوس** هست»،

ل۳ بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، ج ۱، ص ۴۱۳، به کوشش قاسم غنی و علی‌اکبر فیاض، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.ش.

چیزهای دیگری بر حرم افزود و مناره‌های برای آن بساخت «و دیهیی خرید فاخر و بر آن **وقف** کرد»

ل۴ بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، ج ۱، ص ۴۱۳، به کوشش قاسم غنی و علی‌اکبر فیاض، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.ش.

و اولین حصار را به دور شهر برافراشت. این بنا در حمله غزها در ۵۴۸/ق ۱۱۵۳م دچار آسیب شد.

← سلجوقیان

در روزگار **سنجر سلجوقی** (۵۱۱-۵۵۲/ق ۱۱۱۷-۱۱۵۷م) شرف‌الدین ابوطاهر بن سعد بن علی قمی پس از مرمت بنا، گنبدی نیز بر آن ساخت. کاشی‌های ۸ ضلعی بسیار نفیس معروف به «کاشی‌های سنجری» که در ازاره حرم به کار رفته و اکنون در زیر قبه‌های بزرگ شیشه‌ای محافظت می‌شوند، از آثار **تُرکان زُمُرْمَلک** دختر محمود سلجوقی است که پس از ۵۷/ق ۱۱۶۱م نصب شده است. بر این کاشی‌ها، اعداد و اسامی پراکنده‌ای مانند «خمسمانه» و «اثنی‌عشر» و «ترکان زمرملک» و «شهید» دیده می‌شود. با توجه به این‌که محمود در ۵۷/ق ۱۱۶۱م کور شد و درگذشت (و شاید کشته شد) از کاربرد واژه **شهید** برای در این کاشی‌ها، می‌توان دریافت که ازاره حرم پس از آن تاریخ نصب شده است. همچنین می‌توان حدس زد که در ۶۱۲/ق ۱۲۱۵م کاشی‌های مزبور توسط **علاء‌الدین محمد** خوارزمشاه مرمت شده و عدد «اثنی‌عشر» بر روی کاشی‌ها، باقی‌مانده «سنه ۶۱۲» است که بعدها دچار ریختگی شده و رقم «ستمانه» آن از میان رفته است.

در روزگار **خوارزمشاهیان** نیز **روضه رضوی** مورد توجه بود و تزیینات نوینی بر آن افزوده شد؛ از جمله ۲ محراب کاشی‌چینی نمای و کاشی‌های نفیس برجسته اطراف سردر پیش روی مبارک، از تزیینات علی بن محمد مفری و کتیبه‌های حاوی ۲ بیت شعر فارسی از عبدالله بن محمود بن عبدالله در دیوار حرم مطهر که «سنه ۶۱۲» بر آن کتابت شده، از آثار همین دوره است.

← پسر چنگیز

در ۶۱۸/ق ۱۲۲۱م با حمله تولی پسر **چنگیز** به روضه مقدس، بقعه رضوی دچار ویرانی شد، ولی به انهدام کامل نینجامید، زیرا همان‌سَن که اشاره شد، کاشی‌های سنجری ازاره حرم که پس از ۵۷/ق ۱۱۶۲م نصب شده است، هنوز در حرم هست. از آن پس تا حدود یک **قرن** بعد اطلاع مستندی که حاکی از مرمت حرم باشد، در دست نیست. **ابن بطوطه** که در ۷۳۴/ق ۱۳۳۳م، یک قرن پس از ویرانی طوس، مشهد را دیده است، به عمارت زیبا و کاشی‌کاری و **ضریح** نقره‌ای مرقد اشاره می‌کند. محتمل است که این عمارت و کاشی‌کاری و آبادانی‌های دیگر از ساخته‌های **سلطان محمد خدابنده** باشد، خاصه آن‌که وی شیعی **مذهب** بوده است.

گنبد حرم مطهر نیز از ساخته‌های هموست. در پشت زاویه شمالی حرم نیز چهارچوبی است که «سنه ۷۳۵» بر آن حک شده و در خود حرم کاشی‌هایی دیده می‌شود که دارای تاریخ ۷۶۰ است، ولی نام سازنده آن‌ها معلوم نیست.

← شاه‌رخ تیموری

در روزگار **شاه‌رخ تیموری** (حکومت: ۸۰۷-۸۵۰/ق ۱۴۰۴-۱۱۴۶م) همسر او گوهرشاداغا، آثار ارزنده‌ای در حرم مطهر و اطراف آن پدید آورد. از جمله ۲ رواق «دار الحُفَاطَه» و «دار السَّیَّادَه» را بنا کرد و **مسجد جامع** معروف «**گوهرشاد**» را در ۸۲۱/ق ۱۴۱۸م زیر نظر معمار بزرگ، **قوام‌الدین شیرازی** ساخت. شاه‌رخ دومین حصار شهر مشهد را بنا کرد. روی گونزالس دوکلاویخو **سفیر اسپانیا** که در آن زمان مشهد را دیده است، از شکوه و عظمت بارگاه و گنبد نقره‌ای آن یاد می‌کند.

سلطان حسین بایقرا (حکومت: ۸۷۵-۹۱۲/ق ۱۴۷۰-۱۵۰۶م) که نامش در کتیبه سردر ایوان طلای «**صحن عتیق**» آمده است، به پایمردی وزیرش امیر علیشیر نوایی، نیمی از صحن عتیق فعلی را که بعدها به وسیله **شاه‌عباس صفوی** توسعه یافت، بنا کرد. ایوان معروف به ایوان امیر علیشیر هم در روزگار او ساخته شد.

صفویان نیز در توسعه و تکمیل آستان قدس آثار ارزنده‌ای برجای گذاشتند. طلاکاری **گنبد سلطان محمد خدابنده** و ترمیم و طلاکاری **مناره** روزگار غزنویان، در ایام **شاه‌طهماسب اول** (حکومت: ۹۳۰-۹۸۴/ق ۱۵۲۳-۱۵۷۶م) به انجام رسید و آخرین حصار شهر هم در روزگار او ساخته شد.

← شاه‌عباس اول

شاه‌عباس اول (حکومت: ۹۹۶-۱۰۳۸/ق ۱۵۸۷-۱۶۲۸م) علاوه بر توسعه صحن عتیق، طلاکاری **گنبد** حرم را نیز که محتاج مرمت شده بود، طی سال‌های ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۶/ق ۱۶۰۱ تا ۱۶۰۷ تجدید کرد. کتیبه **گنبد** به خط علیرضا عباسی بر این معنی تصریح دارد. شاه‌عباس همچنین تعدادی قرآن خطی منسوب به **انمه اطهار (علیهم‌السلام)** تقدیم آستان قدس کرد و الماس درشتی را که از یک‌ها از آستانه قدس به غارت برده بودند و او آن را باز پس گرفته بود، به فتوای علما فروخت و با بهای آن املاک زبیدی خرید و وقف کرد.

← شاه‌عباس دوم

شاه‌عباس دوم (حکومت: ۹۹۶-۱۰۳۸ ق/۱۵۸۷-۱۶۲۸ م) علاوه بر توسعه صحن عتیق، طلاکاری گنبد حرم را نیز که محتاج مرمت شده بود، طی سال‌های ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۶ ق/۱۶۰۱ تا ۱۶۰۷ تجدید کرد. کتیبه گنبد به خط علیرضا عباسی بر این معنی تصریح دارد. شاه‌عباس همچنین تعدادی **قرآن** خطی منسوب به ائمه اطهار (علیهم‌السلام) تقدیم آستان قس کرد و **الملس** درشتی را که از بک‌ها از آستانه مقدس به غارت برده بودند و او آن را بازپس گرفته بود، به فتوای علما فروخت و با بهای آن املاک زیادی خرید و **وقف** کرد. شاه‌عباس دوم (حکومت: ۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق/۱۶۴۲-۱۶۶۶ م) صحن عتیق را تعمیر و کاشی‌کاری کرد و **شاه سلیمان** (حکومت: ۱۰۷۷-۱۰۸۵ ق/۱۶۴۲-۱۶۹۳ م) گنبد مطهر را که بر اثر **زلزله** ۱۰۸۴ ق/۱۶۷۳ م شکاف برداشته بود - به تصریح کتیبه‌ای که بر آن نصب شده - مرمت کرد و چندین مدرسه ساخت. ۲ بنای مهم آستان قس، یکی **رواق الله وردی‌خان** و دیگری **رواق حاج‌خان** نیز از ساخته‌های اشوریدی‌خان و حاتم‌بیک اردوبادی از امیران بزرگ **دولت** صفوی است. ایوانی هم که در ضلع غربی «دار الضیافه» قرار دارد، از بناهای اشوریدی‌خان است.

← افشاریان

در روزگار **افشاریان**، **نادر شاه** (۱۱۰۰-۱۱۶۰ ق/۱۶۸۸-۱۷۴۷ م) به تصریح **قصیده** فارسی ندیم و کتیبه‌های نگاشته شده در سال‌های ۱۱۴۵ ق/۱۷۳۲ م و ۱۱۴۶ ق/۱۷۳۳ م در ایوان طلای صحن عتیق و به تصریح **مجموعه مروی وزیر** مرو، مناره **دوره غزنویان** و **ایوان امیر علیشیر** را طلاکاری کرد و مناره دیگری در همان **صحن** برپا داشت و اشیایی زرین و گهر نشان به آستان قس تقدیم داشت. سقاخانه‌ای هم که در وسط «صحن عتیق» جای داشت، از بناهای نادری بود که سنگ‌ب یکپارچه آن را به امر نادر از **هرات** آوردند و اسماعیل‌خان طلائی سقایی بر روی ستون‌های مرمر بر فراز آن بساخت و روی آن را با خشت‌های طلا تزیین کرد. به امر نادر مسیر یک نهر آب را به زیر حوض هدایت کردند تا حوض همواره پر آب باشد. این **سقاخانه** با مختصر تغییری، اکنون نیز برجای است ابراهیم‌خان برادر نادر نیز «هر دو در صحن را تئکه نقره گرفت».

[۵] مروی، **مجموعه مروی**، عالم‌رای نادری، ج ۱، ص ۲۰۳، به کوشش محمدامین رحلی، تهران، زوار، ۱۳۶۴ ش.

← فتحعلی شاه

در دوران **فتحعلی شاه قاجار** (حکومت: ۱۲۱۲-۱۲۵۰ ق/۱۷۹۷-۱۸۳۴ م) ساختمان «**صحن جدید**» آغاز شد و در روزگار **محمدشاه** (حکومت: ۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق/۱۸۳۴-۱۸۴۸ م) ادامه یافت و در زمان **ناصرالدین‌شاه** (حکومت: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق/۱۸۴۸-۱۸۹۵ م) به پایان رسید و ایوان آن طلاکاری شد. ایوان و سردر شمالی صحن عتیق معروف به «**ایوان شاه‌عباسی**» هم به تصریح کتیبه‌ای که بر آن قرار دارد، در ایام محمدشاه مرمت شده است. «**توحید خانه مبارک**» نیز در زمان نیابت تولیت **عبدالملک** در ۱۲۷۶ ق/۱۸۵۹ م مرمت گشته است. همو در ۱۲۷۵ ق/۱۸۵۸ دستور داد روی نقاشی‌ها و کاشی‌های نفیس حرم را **آینه‌کاری** کنند. ناصرالدین‌شاه نیز دستور داد از دیوار تا بالای ایوان ناصری و سقف مقرنس آن را با خشت‌های طلا ببوشانند. از همین رو، این ایوان معروف به «**ایوان ناصری**» گردید.

← مظفرالدین شاه

در ایام **مظفرالدین شاه** (حکومت: ۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق/۱۸۴۸-۱۹۰۶ م) نیز هر ۲ صحن جدید و عتیق تعمیر شدند. کتیبه‌ای که در سمت راست دیوار داخلی ایوان و سردر غربی صحن عتیق به **خط نستعلیق** نوشته شده، بر این معنی تصریح دارد. در ۱۳۳۰ ق/۱۹۱۲ م **ارتش روسیه** تزاری به بهانه حفظ جان رعایای خود و ایجاد امنیت و آرامش در مشهد و متفرق کردن کسانی که با آرایش نظامی به طرفداری از محمدعلی شاه مخلوع در آستانه مقدسه تحصن کرده بودند، گنبد مطهر را گلوله‌باران کرد و خرابی‌هایی پدید آورد.

[۶] خراسانی، محمدشاه، منتخب التواریخ، ص ۶۳۳-۶۳۵، تهران، علمی، ۱۳۵۲ ش.

پس از چندی حسین‌میرزا نیرالدوله والی خراسان آن خرابی‌ها را با کمک اشخاص نیکوکار مرمت کرد.

← پهلوی

پس از روزگار قاجار تعدادی از بناهای آستان قس و خود ضریح مطهر مرمت گردید و ساختمان‌های نوینی بنیاد شد. در سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۴۴ ش که فضای حرم از سمت «بالاسر مبارک» توسعه یافت، سقف مسجد بالاسر را نیز که فرسوده شده بود، برداشتند و پس از ایجاد سقف **مسجد بالاسر** را نیز که فرسوده شده بود، برداشتند و پس از ایجاد سقف بتونی، دیگر باره آن را کاشی‌کاری و تزیین کردند. ضلع شمالی حرم نیز توسعه یافت و به رواق «**دار الشکر**» متصل شد. **حراب** قدیمی این مسجد که در ضلع جنوبی قرار داشت، بر اثر توسعه و تعمیرات از آنجا برداشته شد و به **موزه** انتقال یافت. از اقدامات دیگری که در این دوره انجام گرفت، ایجاد ساختمان بزرگ موزه و **کتابخانه** و ساختمان اداری و توسعه خیابان‌های اطراف حرم و ایجاد فضای سبز را می‌توان ذکر کرد.

← جمهوری اسلامی

پس از تأسیس **جمهوری اسلامی ایران**، تغییراتی در ابنیه آستان قس پدید آمد و ساختمان‌های جدیدی بنیاد گردید. در ۱۳۵۸ ش، رواق «بشت سر مبارک» را حدود ۱۸ متر توسعه دادند و سال بعد گسترش ۲ ضلع «بیش روی مبارک» و «پایین پا» جمعاً به مساحت ۳۶ م^۲ به انجام رسید و پایین پا ۷۰/۱ متر تعریض شد. از کارهای این دوره، ساختمان مجدد بست‌ها و ایجاد **بست طبرسی**، ساختمان **دانشگاه علوم اسلامی**، بنای ۲ **صحن جمهوری اسلامی** و **قس**، آغاز بنای جدید کتابخانه و موزه و بنای رواقی موسوم به «**دار الوالیه**» را می‌توان نام برد.

ابنیه و مؤسست فرهنگی

مراد از ابنیه آستان قس حرم و ساختمان‌هایی است که در اطراف حرم جای دارد و وابسته به یک سازمان اداری است. این ساختمان‌ها عبارت است از حرم، گنبد، گلدسته‌ها، صحن‌ها، ایوان‌ها، رواق‌ها، بست‌ها، موزه و کتابخانه.

← حرم

حرم بنایی است مستطیل شکل (نزدیک به مربع) به طول ۹۰/۱۰ و عرض ۴۰/۱۰ متر. ۴ **صَفَه** در ۴ طرف حرم واقع است که از آن‌ها به داخل حرم رفت و آمد می‌شود و طول دهانه هر یک ۳ متر است. بالای این صَفَه‌ها ۴ صَفَه کوچک قرار دارد. از راه حرم تا ارتفاع ۲۰ سانتی‌متر از سنگ مرمر است و بالاتر آن به ارتفاع ۹۲ سانتی‌متر از کاشی‌های ۴ و ۶ و ۸ پهلو و کوکبی شکل پوشیده شده که بر اغلب آن‌ها آیت، احادیث و بر برخی دیگر نقش‌های اسلیمی برجسته دیده می‌شود.

بر بالای این کاشی‌ها کتیبه‌های برجسته بر روی کاشی‌های چینی نمای نفیس، حاوی آیاتی از **سوره الفتح** دیده می‌شود و بر بالای آن، کتیبه دیگری از مرمر به عرض ۳۲ سانتی‌متر هست که قصیده‌ای از دبیر الملک فراهانی به خط نستعلیق بر آن نوشته شده است. حرم از کف تا انتهای زیر سقف ۸۰/۱۸ متر ارتفاع دارد.

کتیبه‌های به عرض ۸۰ سانتی‌متر در منتهی‌الیه ۴ دیوار حرم که زیر طاق گنبد واقع است، در ارتفاع ۸۵/۶ متر از کف حرم قرار دارد که **سوره جمعه** به خط ثلث علیرضا عباسی بر آن نوشته شده است. داخل حرم ۳ محراب هست: یکی در دیوار جنوب شرقی حرم به عرض ۷۵/۱ و ارتفاع ۴۰/۲، دیگری در دیوار جنوب شرقی حرم به عرض ۱۵/۲ و ارتفاع ۶۰/۲، سومی در بالاسر مبارک، زیر طاق و صَفَه‌ای که از آن به مسجد بالاسر می‌روند، به عرض ۲۵/۱ و ارتفاع ۹۰/۱ متر.

موقعیت ۴ صَفَه حرم از این قرار است: الف - صَفَه شمالی، در پشت سر مبارک، ب - صَفَه جنوبی، در پیش روی مبارک، ج - صَفَه شرقی، در پایین پای مبارک، د - صَفَه غربی، در بالاسر مبارک. در ایام **عید الملک** میان صَفَه جنوبی و حرم دری از طلا نصب شده بود که به نام خود او معروف بوده و در ۱۳۵۳ش با در طلایی جدیدی تعویض گردیده است. در صَفَه شرقی نیز دارای نقوش و خطوطی برجسته است. متن آن از نقره و نقوش و خطوطش از طلاست.

← بقعه و ضریح

کهن‌ترین مأذنی که درباره بقعه و ضریح **امام** (علیه‌السلام) به نظر رسیده است، مربوط به روزگار خوارزمشاهیان است.

خوانساری در روضت الجنات

[۱] **خوانساری، محمدباقر، روضت الجنات، ج ۶، ص ۲۷۳.**

از **ثقب المناقب** نقل می‌کند که **انوشیروان مجوسی اصفهانی** که نزد **قطب‌الدین محمد خوارزمشاه** (حکومت: ۴۹۰-۵۲۱ق/۱۰۹۷-۱۱۲۷م) منزلتی داشت، از سوی وی به **سفارت** به نزد سلطان سنجر (حکومت: ۵۱۱-۵۲۲ق/۱۱۱۷-۱۱۵۷م) مأمور شد و چون به **مرض بَرَص** مبتلا بود و می‌دانست که این بیماری مایه بیزاری مردم است، از رفتن به نزد سنجر بیم داشت، اما به پند کسان، از امام **شفا** خواست و گفته‌اند که شفا یافت. پس از روی راستی **اسلام** آورد و صندوقی از نقره بر روی آرامگاه ساخت و مالی فراوان به روضه امام بخشید. در انوار بعد، این بطوطه از ضریحی چوبی یاد می‌کند که سطح آن را با صفحات نقره پوشانده بوده‌اند. شاید مقصود این بطوطه از «ضریح» صندوق چوبی روی مرقد مبارک باشد. در این صورت بر اثر اشتباه ناشی از نقل این قول در کتب‌های پس از وی، اظهار نظر قطعی درباره احداث صندوق و ضریح امام دشوار می‌شود. چنانکه اشاره شد، با توجه به تاریخی که این بطوطه از مشهد دیدار کرده، به حسن صائب می‌توان گفت که صندوق مزبور ساخته **سلطان محمد خدابنده** بوده است و این همان است که تا ۱۳۱۱ش پایرجای بود.

در روزگار شاطهماسب اول بر آن صندوق، صفحاتی از طلا که آیاتی از **قرآن مجید** به خط علیرضا عباسی بر آن نقش شده بود، کوبیدند و این صندوق به همین سبب به «صندوق شاه‌عباسی» معروف شد که آن را در ۱۳۱۱ش به علت فرسودگی برداشتند و پس از تحویل صفحات زرین روی آن به موزه آستانه، صندوقی دیگر از سنگ مرمر به طول ۱۰/۲ و عرض ۰۶/۱ متر به جای آن نصب کردند. بقعه رضوی اینک دارای ۲ ضریح است: ضریح داخلی از فولاد جواهر نشان که در ایام ندری ساخته شد و **شاهرخ افشار** آن را در ۱۶۰۱ق/۱۷۴۷م وقف حرم کرد؛ و ضریح خارجی که در ۱۳۳۸ش از طلا و نقره ساخته و به جای ضریح فولادی فتحعلی شاه نصب شد.

ضریح دیگری نیز ساخته عصر شاه‌عباس یا شاطهماسب از چوب و آهن و صفحت طلا و نقره در بخش درونی بقعه بوده که به علت فرسودگی، در همان ایامی که ضریح جدید نصب می‌شد، آن را برداشتند و طلا و نقره آن را به **خزانه آستان قیس** تحویل دادند. طول ضریح جدید ۰۵/۴ و عرض آن ۰۶/۳ و ارتفاعش ۹۰/۳ متر است. ۲ ضلع درازتر ضریح، هر یک دارای ۴ دهانه و ۲ ضلع کوتاه‌تر آن، هر یک دارای ۳ دهانه است که مجموعاً ۱۴ دهانه می‌شود. در میان و بالای این دهانه‌ها جمعاً ۱۸ صفحه بیضی‌شکل محذب از طلا نصب شده که احداثی به خط ثلث بر روی آن‌ها نوشته شده است. بر بالا و اطراف ضریح، صفحاتی مضرس از طلا نصب شده که نام ۱۴ **مصوب** بر روی آن‌ها به خط ثلث نوشته شده است. بالاتر از آن لبه و اطراف ضریح نیز جمعاً ۹۲ برگ از طلا جای دارد که بر روی هر یک از آن‌ها اسم جلاله «**الله**» نوشته شده است.

← گنبد

گنبد دارای ۲ پوشش است: پوشش نخستین، سقعی است که از زیر (داخل حرم) دیده می‌شود و مقرنس‌کاری است؛ پوشش دوم بر فراز پوشش نخستین نهاده شده و از خارج با اجرهای طلا پوشانده شده است و در معرض دید مردم قرار دارد. این گنبد را نخستین بار شاطهماسب اول طلاکاری کرد و سپس این طلاکاری توسط شاه‌عباس تجدید شد. ارتفاع حرم از کف آن تا انتهای زیر **سقف مفر** (پوشش داخلی) ۸/۱۸ متر و تا قله گنبد بر فراز پوشش خارجی ۲۰/۳۱ متر است. پیرامون خارجی گنبد ۱/۴۲ متر، ارتفاع سر طوق گنبد ۵/۳ متر و ارتفاع سطح طلاکاری شده گنبد از آغاز تا قله آن ۴۰/۱۶ متر است. سطح خارجی گنبد که پوشیده از خشت‌های مسی یا لایه‌های از طلاست، دارای نقوش و خطوط و کتیبه‌های ممتاز است.

← گلدسته‌ها

حرم دارای ۲ **گلدسته** است، یک نزدیک گنبد و بالای ایوان طلای نادری، در جنوب صحن عتیق؛ و دیگری در شمال صحن عتیق و بر بالای ایوان عباسی. گلدسته نزدیک گنبد از آثاری سوری بن معتز است. این گلدسته یکبار توسط شاطهماسب اول و بار دیگر توسط **نادر شاه** تعمیر و طلاکاری شد. ارتفاع آن از کف صحن تا قله ۵۰/۴۰ متر و پیرامون خارجی آن ۱۳ متر است. گلدسته دیگر به ارتفاع گلدسته پیشین توسط نادرشاه بنا و طلاکاری شده است.

آستان قنس دارای ۵ صحن است: صحن عتیق (انقلاب) صحن جدید (آزادی)، **صحن موزه** (امام)، صحن جمهوری اسلامی و صحن قنس. صحن عتیق (انقلاب)، در شمال حرم واقع است. طول آن ۳۸/۱۰۴ و عرض آن ۵۲/۶۴ متر است. در پیرامون صحن تعدادی حجره در دو طبقه بنا شده است. ۴ ایوان، در ۴ سمت صحن، این حجره‌ها را از یکدیگر جدا می‌کند:

← ایوان‌های صحن انقلاب

صحن انقلاب دارای ایوان‌های متعددی است. این ایوان‌ها عبارتند از: ایوان جنوبی یا **ایوان طلا**، ایوان شمالی یا **ایوان عباسی**، ایوان غربی، ایوان و سردر شرقی.

← ایوان جنوبی

ایوان جنوبی یا ایوان طلا از بناهای امیرعلیشیر در قرن ۹ق/۱۵م است. چون سطح ایوان را نادرشاه طلاکاری کرده است، به **ایوان نادری** معروف است. طول ایوان ۷۰/۱۴ و عرض آن ۸۰/۷ و ارتفاع آن ۴/۲۱ متر است. از راه ایوان به ارتفاع ۲ متر سنگ مرمر رنگارنگ است.

روی از راه احداثی در فضیلت زیارت حرم به خط نستعلیق نوشته شده است. از از راه تا سقف با خشت‌های مطلقاً زینت شده است. در این ایوان ۴ در طلایی وجود دارد. در ضلع شرقی به توحید خانه و در ضلع غربی به کفشداری بزرگ باز می‌شود. در سوم در زاویه جنوب غربی است که به راهرو سقاخانه سابق و از آنجا به **دار السیّد** راه دارد. چهارمین در، زاویه جنوب شرقی را به محلی که سابقاً قرآن خانه بود متصل می‌سازد. در ضلع جنوبی ایوان، طاقی مانند **محراب** هست که بر روی خشت‌های مطلقاً آن قصیده‌ای به فارسی از «ندیم» به **خط نستعلیق** محمدعلی بن سلیمان رضوی نوشته شده که بیانگر طلاکاری و مرمت ایوان به دستور نادرشاه است.

در پایان **قصیده**، ماده تاریخ اتمام آن (۱۱۴۵/ق/۱۷۳۲م) ذکر شده است. بر بالای حجره‌های فوقانی این ایوان، کتیبه‌ای است به خط ثلث طلایی بر متن لاجوردی که حدیثی در فضیلت زیارت حرم **امام رضا (علیه‌السلام)** بر آن نقش شده است. پیرامون سردر خارجی ایوان نیز کتیبه‌ای بر کاشی به خط ثلث سفید رنگ هست که **سوره «کهیص»** (مریم) بر آن نوشته شده است. بر بالای این کتیبه، به خط کوفی زرد رنگ آیاتی از سوره **«پین»** نقش شده است.

← ایوان شمالی

ایوان شمالی یا **ایوان عباسی** که طول آن ۸۰/۱۴ و عرض آن ۲۰/۸ و ارتفاع آن ۵۰/۲۲ متر است. این ایوان ساخته شاه‌عباس اول است و در روزگار شاه‌عباس دوم مرمت شده است. شاید از همین رو است که پوپ

[۸] پوپ، آرتور آپهام، نامه آستان قس، ص ۸۹.

آن را به اشتباه به شاه‌عباس دوم نسبت داده است. کف ایوان با سنگ خَلج فرش شده و **ازاره** آن سنگ تیره است. از روی ازاره به سمت بالا تا سقف، کاشی‌کاری است و بیش‌تر آن **معرق** است. در پشت این ایوان، به سمت شمال، صَفَه بزرگی هست مانند **محراب** که با کاشی‌های معرق زینت داده شده است. ۴ غرفه فوقانی این ایوان نیز کاشی‌کاری است. در پیرامون صَفَه بزرگ، به خط ثلث مجمرضا امامی، در ۱۰۵۹/ق/۱۶۴۹م، **«بسمله و صلوات»**، نوشته شده است. در پیشانی این ایوان به خط ثلث زرد رنگ، اثر مجمرضا امامی دارای همان تاریخ، نام **شاه‌عباس دوم** که امر به مرمت ایوان داده بود، آمده است.

← ایوان غربی

این ایوان و ایوان شرقی ساخته شاه‌عباس اول است. طول ایوان ۱۰/۲۴ و عرض آن ۹/۶ متر است. یک بار در ایام شاه‌عباس دوم و بار دیگر در روزگار **ناصرالدین‌شاه** مرمت شده است. کف ایوان از سنگ خَلج و ازاره آن سنگ تیره است. از بالای ازاره تا سقف با کاشی‌های معرق پوشانده شده است. در ۳ سوی داخلی ایوان، کتیبه‌ای به **خط ثلث** سفید رنگ، شامل چند حدیث به خط علیرضا عباسی نصب شده است. در پیشانی آن هم به خط ثلث زرد رنگ بر زمینه لاجوردی **آیه‌الکرسی** نوشته شده است.

← ایوان شرقی

بر بالای ایوان و سردر شرقی، **نقار مخانه** واقع است. طول ایوان ۲۰/۱۸، عرض آن ۸۰/۷ و ارتفاع آن ۲۶ متر است. کف ایوان از سنگ خَلج و ازاره‌اش از سنگ تیره است. از روی ازاره تا سقف کاشی‌کاری است. داخل ایوان بالای در ورودی حرم، غرفه‌ای است که داخل آن با کاشی‌های معرق پوشیده شده و کتیبه‌ای به خط ثلث سفید رنگ در آن هست که حدیثی از **امام صادق (علیه‌السلام)** بر آن نوشته شده است. پیرامون سردر خارجی ایوان به خط ثلث سفید رنگ سوره «المزمل» کتیبه شده و بر پیشانی آن آیه «نور» به خط زرد رنگ نوشته شده است. گرداگرد صحن عتیق ۱۲ صَفَه است: ۱. صَفَه جنوبی ایوان غربی صحن، دارای کتیبه‌ای است به خط ثلث بر کاشی معرق که آیاتی به خط علیرضا عباسی بر آن نوشته شده است؛ ۲. صَفَه دیگری در شمال ایوان غربی، دارای کتیبه‌ای است به خط علیرضا عباسی حاوی آیاتی از قرآن؛ ۳. صَفَه شمالی صحن که کتیبه‌ای ندارد؛ ۴. صَفَه دیگری در کنار صَفَه شمالی؛ ۵. صَفَه شمالی ایوان عباسی، با کتیبه‌ای به خط ثلث که **آیه «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ»** بر آن مرقوم شده است؛ ۶. صَفَه دیگری در شرق ایوان عباسی، دارای کتیبه‌ای است که حدیثی از **پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)** به خط ثلث بر آن نوشته شده است؛ ۷. صَفَه شمالی ایوان شرقی، دارای کتیبه‌ای است به خط ثلث اثر مجمرضا امامی که حدیثی از **امام علی (علیه‌السلام)** بر آن نوشته شده است؛ ۸. صَفَه دیگری در جنوب ایوان شرقی، کتیبه‌ای در آن هست به خط ثلث مجمرضا امامی حاوی حدیثی از امام علی (علیه‌السلام) بر آن نوشته شده است؛ ۹. صَفَه کف‌شداری گنبد الشوردی‌خان، دارای کتیبه‌ای به خط ثلث از مجمرضا امامی حاوی حدیثی از امام علی (علیه‌السلام)؛ ۱۰. صَفَه شرقی **ایوان طلای نادری**، دارای پنجره‌ای است برنجی معروف به پنجره فولاد که داخل حرم از آن دیده می‌شود؛ ۱۱. صَفَه دیگری در غرب **ایوان طلای ناصری** که از آن به حرم وارد می‌شوند، با کتیبه‌ای به خط مجمرضا امامی که حدیثی از امام رضا (علیه‌السلام) بر آن نوشته شده است؛ ۱۲. صَفَه جنوب غربی صحن که فاقد کتیبه است. **صحن جدید** (آزادی)، در شرق حرم واقع است. طول این صحن ۵۰/۸۱ و عرض آن ۵۱ متر است. پیرامون صحن ۵۶ غرفه در پایین و همین تعداد غرفه در بالا ساخته شده است. در پشت بیش‌تر غرفه‌ها، اتاق‌های کوچک و بزرگ واقع است. به تصریح کتیبه بالای سردر ایوان شرقی و کتیبه سردر ایوان جنوبی این صحن، بنای آن را در ایام **فتحعلی‌شاه** و کاشی‌کاری آن در روزگار **محمدشاه** انجام گفته است. **ازاره** صحن به ارتفاع ۴۴/۱ متر از سنگ مرمر تیره و بالای ازاره روی تمام دیوارها و پایه‌ها و سردرها، با کاشی رنگارنگ آرایش یافته است. در وسط صحن به جای سقاخانه‌ای که برچیده شده، حوضی بزرگ بنا گردیده است که سنگ‌لب یکپارچه **سقاخانه** مزبور را میان آن می‌توان دید.

← ایوان‌های صحن آزادی

در ۴ سوی صحن، ۴ ایوان بزرگ هست:

← ایوان طلای ناصری

طول ایوان و سردر طلای ناصری (غربی)، ۳۰/۱۵، عرض آن ۲۵/۷ و ارتفاع آن ۱۰/۲۰ متر است. این ایوان به وسیله دری طلایی و یک راهرو کوچک و یک در طلایی دیگر به **دارالسمعاده** و از آنجا به حرم مطهر می‌پیوندد. کف ایوان و ازاره آن تا ارتفاع ۲ متر از سنگ مرمر پوشیده شده است. ایوان دارای ۴ غرفه فوقانی است که بدنه آن‌ها از خشت مطالاست. در داخل ایوان کتیبه‌ای به خط نستعلیق برجسته از منشئت سرخوش دیده می‌شود که از تاریخ مرمت و طلاکاری و نام متصدیان آن حکایت می‌کند. پیرامون خارجی سردر، کتیبه‌ای هست به خط ثلث سفید رنگ بر روی کاشی‌های لاجوردی که سوره «النبأ» بر آن نوشته شده است. در پیشانی این سردر به خط ثلث زرد رنگ بر روی کاشی لاجوردی کتیبه‌ای هست که نام بانی ایوان و رواق مزبور - **أصف‌الدوله - والی وقت خراسان** بر آن نوشته شده است.

← ایوان شرقی

طول این ایوان ۸۰/۱۵، عرض آن ۱۰/۷ و ارتفاع آن ۱۰/۲۰ متر است. کف ایوان با سنگ خَلج فرش شده و ازاره آن از سنگ مرمر تیره است. از روی ازاره تا زیر سقف مقرنس‌کاری شده، با کاشی زینت یافته است. پیرامون ایوان، کتیبه‌ای به خط سفید رنگ بر کاشی لاجوردی است حاوی سوره‌های **«القیامه و العنصر»**. بر پیشانی ایوان به خط ثلث زرد رنگ، تاریخ تزئین صحن و ایوان توسط محمدشاه در ۱۲۶۳/ق/۱۸۴۷م نوشته شده است.

← ایوان جنوبی

طول این ایوان ۳۰/۱۸، عرض آن ۳۰/۷ و ارتفاع آن ۲۰ متر است. سابقاً پشت این ایوان **آشپزخانه** خنمه آستانه قرار داشت که آن را خراب کردند و به عمارت و صحن **امام خمینی** (موزه سابق) ضمیمه کردند. اکنون این ایوان از صحن جدید به صحن امام راه دارد. کف ایوان، سنگ خلیج و ازاره آن سنگ مرمر تیره است. از روی ازاره به بالا تا زیر سقف، کاشی‌کاری است. در این ایوان ۴ **غرفه** هست که زیر هر یک به ترتیب، سوره‌های «**الکافرون**»، «**التَّوْحِيدُ**»، «**الفلق و النّس**» نوشته شده است. در وسط ایوان کتیبه‌ای هست که روایتی از امام رضا (علیه‌السلام) و روایتی از **پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)** به خط ثلث بر آن نوشته شده است. پیرامون ایوان نیز کتیبه‌ای به خط ثلث بر کاشی سفید با زمینه لاجوردی هست که سوره «**المُنافقون**» بر آن نوشته شده و تاریخ کتابت آن ۱۲۶۲ق/۱۸۴۶م است. بر پیشانی ایوان هم کتیبه‌ای به خط ثلث بر کاشی زردرنگ با زمینه لاجوردی هست که از سال تزیین و مرمت آن در عهد **مجدشاه** گزارش می‌دهد.

← ایوان شمالی

طول این ایوان ۲۰/۱۷، عرض آن ۱۹/۷ و ارتفاع آن ۲۰ متر است. کف ایوان سنگ خلیج و ازاره آن سنگ مرمر تیره است. از بالای ازاره تا زیر سقف، مزین به **مقرنس**، با کاشی آرایش یافته است. این **ایوان** در داخل **صحن** بر پیشانی سردر، کتیبه‌ای دارد به خط ثلث زردرنگ بر کاشی لاجوردی که تاریخ تزیین و **وقف** آن توسط مؤتمن‌الملک در روزگار ناصرالدین‌شاه درج شده است. کتیبه گرداگرد ایوان به خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی، حاوی آیاتی از **قرآن مجید** است.

← صحن امام خمینی

در جنوب صحن جدید و جنوب شرقی حرم مطهر، تعدادی دکن‌های کهنه و فرسوده و مدرسه نیمه‌ویرانی به نام مدرسه پایین یا مدرسه سعدالدین واقع بود. در ۱۳۱۶ش این بناها به اضافه چند خانه و بنای کهنه دیگر که آستانه خریداری کرد، برچیده شد و به جای آن صحنی دیگر و ساختمان‌هایی برای موزه و کتابخانه بنا گردید. این ساختمان ۸ سال به درازا کشید و در ۱۳۲۴ش افتتاح شد. در ۱۳۵۳ش این ساختمان‌ها (موزه، خزانه و کتابخانه) کاملاً برچیده شد و ۴۰۰۰ مترمربع زیربنای آن به محوطه صحن افزوده گشت و صحن موزه با وسعت ۱۰۰۰ مترمربع پدید آمد. همه صحن به ضخامت ۱۵ سانتی‌متر بتون‌ریزی و سنگفرش شده و آب‌نمای بزرگی به ابعاد ۴۴/۱۰×۳۰/۱۳ متر از سنگ مرمر در وسط آن احداث شده است. این صحن از سوی شمال، با سردری بلند و زیبا که از مقرنس‌های بارزش پوشیده شده است، به صحن نو می‌پیوندد. در سوی شرق صحن، ساختمان جدید و زیبایی موزه، کتابخانه و خزانه که با **معماری سنتی اسلامی** بنا شده واقع است. از سوی غرب، با سردر بلند و زیبایی دیگری به ایوان شرقی **مسجد گوهرشاد** می‌پیوندد. سراسر ضلع شمالی و غربی این صحن با طاق‌نماهای کاشی‌کاری دو طبقه تزیین شده است. ضلع جنوبی با نرده‌های فلزی و درهایی به خیابان مدور عریضی که همه بناهای آستان قنس را در بر می‌گیرد، می‌پیوندد.

← صحن جمهوری اسلامی

بنای این صحن در ۱۳۶۰ش، در زمینی به وسعت ۴۰۰۰ (۲۵ مترمربع، میان بست بالا و مسجد گوهرشاد، جایی که فضای باز و آب‌نما بود، آغاز شد و در سال ۱۳۶۸ به بهره‌برداری رسید. این صحن از طریق مدرسه بالاسر مبارک به رواق دارالسیاده و از آنجا به حرم مطهر متصل است.

← صحن قنس

فضای جلو صحن امام و مسجد گوهرشاد و ساختمان‌های فلکه خارجی و فلکه داخلی، روی **هم صحن قنس** را تشکیل می‌دهد. این صحن در سال ۱۳۶۷ به بهره‌برداری رسیده است.

← رواق‌ها

در آستان قنس، ۱۵ رواق به شرح زیر وجود دارد:

← دار الحفظ

این بنا در جنوب حرم واقع است و از بناهای گوهرشاد است. طول رواق ۱۸، عرض آن ۶۵/۸ و ارتفاع آن تا زیر سقف ۸/۱۲ و تا پشت سقف ۴۶/۱۴ متر است. دارالحفاظ دارای ۷ صفا است. ۴ صفا آن دارای درهایی است که به حرم مطهر، رواق آپک‌میرزا (یا آپک‌میرزا)، دارالسیاده و راهرو کفشداری مسجد گوهرشاد باز می‌شوند. ازاره دور دارالحفاظ به ارتفاع ۷۰/۱ متر، سنگ‌های منبت‌کاری بسیار ظریف و زیباست. بالای ازاره بر روی سنگ اشعاری از قانی کتیبه شده است.

← دارالسیاده

این بنا در غرب مسجد بالاسر حرم واقع شده و از بناهای گوهرشاد است و از بزرگترین رواق‌های حرم به شمار می‌رود. طول رواق ۸۶/۳۱ متر است و عرض آن که از ۳ بخش متفاوت تشکیل می‌شود دارای این ابعاد است: عرض بخش میانی که بزرگتر است ۳۰/۱۹ متر و عرض بخش‌های طرفین ۷۶/۷ متر است. ارتفاع رواق از کف تا زیر طاق ۸۷/۲۰ متر است. از دارالسیاده چند در به ایوان شمالی مسجد گوهرشاد، راهرو معروف به سقاخانه و از آنجا به ایوان طلای نادری و دارالحفاظ باز می‌شود. در اوایل روزگار صفویان که زلزله‌ای در مشهد رخ داد، دارالسیاده نیز مانند گنبد حرم دچار آسیب گشت، سپس به فرمان **شاه‌طهماسب** به مرمت آن پرداختند. بر بالای دری که میان دارالحفاظ و دارالسیاده است، اشعاری به خط نستعلیق نوشته شده که حاکی از ترمیم رواق و تاریخ آن است. ازاره دارالسیاده به ارتفاع ۸۰/۱ متر از کاشی معرق است.

← دارالسَّعاده

این بنا در شرق رواق‌های آستان قنس، میان ایوان طلای صحن جدید و رواق حاتمانی قرار دارد. طول رواق ۹۰/۱۴، عرض آن ۸۰/۱۳ و ارتفاع آن ۸۰/۱۴ متر است. این رواق از ساخته‌های اشیرخان آصف‌الدوله قاجار است و توسط علی‌اصغرخان اتابک آینه‌کاری شده است. ازاره رواق به ارتفاع ۴۰/۱ متر از سنگ مرمر است. بالای ازاره، بر روی سنگ

مرمر به عرض ۴۰ سانتی‌متر، قصیده‌ای از صبوری مشهدی به خط نستعلیق کتیبه شده است. از بالای کتیبه تا سقف، **آینه‌کاری** است.

←← دارُ الصِّیَافَه

رواقی است میان صحن جدید و رواق **(گنبد)** اشوردی‌خان. طول آن ۵/۱۵، عرض آن ۲۵/۹ و ارتفاع آن ۵/۱۵ متر است. کف این رواق از سنگ مرمر و ازاره آن به ارتفاع ۵۰/۱ متر از سنگ منبت است. بالای ازاره، کتیبه‌ای به عرض ۴۰ سانتی‌متر دیده می‌شود که **سوره «الانسن»** و **«آیات‌الکرسی»** به خط ثلث بر آن نقش بسته است و بالاتر از کتیبه، آینه‌کاری شده است.

←← دارُ الذَّکَر

محل سابق مدرسه علی‌نقی‌میرزا است که در ۱۳۴۲-۱۳۴۴ش نوسازی و مسقف شده و به دارالذکر موسوم گردیده است. طول رواق ۷۲/۱۵، عرض آن ۱۹/۱۲ و ارتفاع آن ۹ متر است. کف دارالذکر با مرمر سبزرنگ و ازاره‌اش تا ارتفاع ۵۰/۱ متر از مرمر سفید است. از بالای ازاره تا زیر سقف، آراسته به معرق و سقف آن گچ‌بری و مقرنس‌کاری است. دارُ السُّرور: این رواق در جنوب دارالسعاده و شمال دارالذکر قرار دارد. رواق مزبور سابقاً آبدارخانه و بعداً دفتر امور داخلی آستان قنس بود که در ۱۳۳۴-۱۳۳۸ش به رواق بزرگی تبدیل شد و نام دارالسورور گرفت. طول رواق ۸۰/۲۴، عرض آن ۸۲/۴ و ارتفاع آن ۷۵/۴ متر است. کف این رواق و ازاره آن تا ارتفاع ۴۶/۱ متر از سنگ مرمر و از بالای ازاره تا زیر سقف آینه‌کاری است.

←← دارُ العِزِّ

این رواق سابقاً کتشیک‌خانه خادمان آستان قنس بود و در ۱۳۴۲-۱۳۴۴ش پس از تعمیر و تزئین به رواق تبدیل شد. طول رواق ۶/۱۱، عرض آن ۱۲/۳ و ارتفاع آن ۳۵/۴ متر است. کف دارالعزّه و ازاره آن تا ارتفاع ۴۸/۱ متر سنگ مرمر است و از آنجا تا زیر سقف آراسته به کاشی و سراسر سقف آینه‌کاری است. این رواق از شمال به دارالسورور و از شرق با ۳ در به دارالذکر و از غرب به دارالسلام می‌پیوندد.

←← دارُ السَّلَام

این بنا در اصل ساختمانی دو طبقه و از بناهای گهرشاد بود که تحویل‌خانه نام داشت و از آن به عنوان انبار فرش و آسایشگاه استفاده می‌شد. این محل در ۱۳۳۴-۱۳۳۸ش پس از تعمیر و تزئین، به رواق **(گنبد)** اپکمیرزا متصل گردید و رواق دارالسلام پدید آمد. سپس در ۱۳۴۶ش آن را به راهرو کتشیک‌خانه سابق پیوند دادند و رواقی بزرگتر به طول ۲۰، عرض ۱۰ و ارتفاع ۵/۹ متر پدید آوردند. دارالسلام دارای ۳ در است که به شبستان مسجد گهرشاد و دارالحفاظ و دارالعزّه گشوده می‌شود.

←← دارُ الشُّکْرِ

این بنا پیش از این قرآن‌خانه (کتابخانه اسبق) آستانه بود. سپس با پیوستن آن به بخشی از راهرو مسجد بالاسر و بخشی از راهروی که از این مسجد به **توحیح‌خانه** می‌رفت، به یک رواق تبدیل شد. **دار الشکر** رواقی مربع‌شکل به طول هر ضلع ۵۰/۶ و ارتفاع ۵۰/۹ متر است. کف رواق و ازاره‌اش تا ارتفاع ۷۰/۱ متر از سنگ مرمر است. از ازاره به بالا و نیز سراسر سقف آینه‌کاری بود که اخیراً به جای آن‌ها کاشی نصب کرده‌اند.

←← دارُ الفَیْض

این بنا رواقی است متشکل از رواق‌های **مسجد ریاض** و **صفه شامطهماسب** که در ۱۳۴۷ش پس از تعمیر و تعریض به دارالفیض موسوم شد. طول رواق ۸۵/۱۵، عرض آن ۹۰/۵ و ارتفاع آن ۵۰/۹ متر است. کف رواق و ازاره آن به ارتفاع ۶۷/۱ متر از سنگ مرمر است. بالای ازاره کتیبه‌ای است از مرمر به عرض ۳۳ سانتی‌متر که اشعاری از قائنی به خط نستعلیق بر آن نوشته شده است. از روی کتیبه تا سقف مقرنس، با کاشی‌های معرق زینت شده است.

←← توحیح‌خانه

رواقی است در شمال حرم بین رواق پشت سر مبارک و صحن عتیق. طول رواق ۶۰/۸، عرض آن ۳۵/۷ و ارتفاع آن ۱۵ متر است. کف رواق و ازاره آن به ارتفاع ۶۰/۱ متر از سنگ مرمر است. بالای ازاره کتیبه‌ای است به عرض ۵۰ سانتی‌متر که نام **امام (علیه‌السلام)** به خط ثلث بر آن نوشته شده است. از بالای کتیبه تا سقف آینه‌کاری است. توحیح‌خانه از شرق، دری به سوی رواق اشوردی‌خان و از غرب دری دیگر به سوی ایوان طلای صحن جدید دارد.

←← حاتم‌خانی

رواق **(گنبد)** حاتم‌خانی ساخته حاتم‌بیک اردوبادی از امیران صفوی است که در حدود ۱۰۱۰/ق/۱۶۰۱م بنا شده است. این رواق در شرق حرم واقع است و از در طلایی پای مبارک به حرم راه دارد. این بنا از شرق به وسیله صفه بزرگ و مرتفعی به دارالسعاده می‌پیوندد. در شمال آن نیز صفه‌ای است که به رواق اشوردی‌خان راه دارد و از جنوب به کتشیک‌خانه متصل می‌شود. طول رواق ۵۰/۱۳، عرض آن ۳۰/۷ و ارتفاع آن ۶۰/۱۱ متر است. کف رواق و ازاره آن به ارتفاع ۵۰/۱ از سنگ خلج و منبت است. در بالای ازاره کتیبه‌ای است به عرض ۴۰ سانتی‌متر از سنگ که بر آن قصیده‌ای حک شده است. از بالای کتیبه تا سقف، یا کاشی‌های معرق پوشانده شده است. در ۱۳۴۶ش، از ضلع جنوبی این رواق، راهی دیگر به دارالسعاده گشوده‌اند.

←← اشوردی‌خان

رواق (گنبد) اشوردی‌خان ۸ ضلعی، ساخته اشوردی از امیران دولت صفوی است که در شرق توحیحانه و شمال شرقی گنبد حاتمخانی واقع است. ارتفاع کف رواق تا سقف گنبد ۱۹/۱۶ متر است. کف رواق و ازاره آن به ارتفاع ۹۰/۱ متر از سنگ مرمر پوشانده شده و از بالای ازاره تا سقف و خود سقف با کاشی معرق آرایش یافته است. در ۸ پهلو این رواق، ۸ صفا و بر بالای هریک از آن‌ها صفهای کوچکتر واقع است. صفه‌های پایین به صحن عتیق، توحیحخانه، [رواق حاتمخانی](#) و دارالسعاده می‌پیوندند.

←← دارالولایه

این رواق با زیربنایی برابر با ۲۳۰۵ م^۲، همچون بناهای دیگری که ساختمان آن در سال‌های اخیر آغاز شده، هم‌اکنون (۱۳۶۷ش) در حال احداث است و از غرب به صحن جمهوری اسلامی و از شرق توسط رواق‌های دیگر به حرم مطهر خواهد پیوست.

←← مسجد بالاسر

این مسجد متصل به حرم است و میان آن و دارالسعاده قرار دارد. بانی مسجد، ابوالحسن عراقی (د ۱۰۳۸/ق ۱۲۹۹م)، دبیر [غزنویان](#) بوده است. کف مسجد با ازاره آن به ارتفاع ۹۰/۰ متر از سنگ مرمر است. از بالای ازاره تا ارتفاع ۷۰/۱ متری با کاشی‌های معرق ۶ و ۸ ضلعی، تزیین گردیده است. روی دیوارها و سقف مسجد در عهد ناصری آینه‌کاری شده بود که در ۱۳۴۴ش آن را با کاشی معرق آراستند. بر دیوارهای اطراف مسجد کتیبه‌ای است به خط ثلث که آیاتی از [قرآن مجید](#) بر آن نوشته شده است. در محرابی که در کنار صفا متصل به حرم و در شرق [مسجد](#) واقع است نیز چند کتیبه هست که آیت و احادیثی بر آن نوشته شده است.

←← بست‌ها

بست بنایی است در خارج از صحن مقدس که آغاز حرم ابنیه آستان قدس به شمار می‌رود. این بنا پیش از این، دیواری آجری و ساده و دارای ۳ دهانه متساوی برای رفت‌وآمد زائران بود که اغلب زنجیری به عنوان علامت بست (مأمّن) برای پناهندگان به آستانه بر آن می‌آویختند. اکنون ۳ بست یکی در شرق و دیگری در غرب و سوّمی در شمال [صحن عتیق](#) وجود دارد.

←← بست بالا

قسمتی از بالاخیابان، از محل تقاطع فلکه تا ایوان غربی صحن عتیق را بست علیا یا بست بالاخیابان می‌گویند. در روزگار احمدشاه توسط سبجواد ظهیرالاسلام (د ۱۳۴۴ش)، نایب التولیه وقت به جای دیوار آجری و ساده غرب بست، بنایی وسیع‌تر ساخته شد. در ۱۳۴۱ش آن را برچیدند و در ۱۳۴۲-۱۳۴۴ش بنای بزرگی به جای آن ساختند. طول این بنا ۳۰ و عرض آن ۲۵/۱ و ارتفاعش ۷۰/۸ متر بود که ۵ گنرگاه داشت. در نوسازی حرم و توسعه فضای اطراف آن در ۱۳۵۳ش، تغییراتی در ساختمان این بست داده شد و سپس آن را به کلی برچیدند. در دوران جمهوری اسلامی [ایران](#)، بست مزبور با ظاهری جدید تجدید بنا شد و اکنون برجای است.

←← بست پایین

قسمتی از پایین خیابان، از محل تقاطع فلکه تا ایوان و سردر شرقی صحن را بست سفلی یا بست پایین خیابان می‌گفتند. سمت شرق این بست مانند بست بالا بنای کهنه‌ای داشت که برچیده شد و در ۱۳۴۲-۱۳۴۴ش بنای جدیدی مانند بست بالا به جای آن ساخته شد. در ساختمان این بنا نیز در ۱۳۵۳ش تغییراتی داده شد، اما چندی بعد آن را برچیدند. سپس همراه با بست بالا تجدید بنا شد و اکنون قابل مشاهده است.

←← بست طبرسی

این بست در شمال صحن عتیق، حدفاصل میان خیابان طبرسی و ایوان عباسی واقع است. این بست پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در کنار [دانشگاه علوم اسلامی رضوی](#) بنا شد.

←← بست قبله

بست شیخ بهائی یا بست قبله در جنوب غربی حرم مطهر و جنوب رواق دارالولایه جای دارد. در شمال این بست، ورودی رواق دارالولایه و راهرو مدرسه دو در و مدرسه پریزاد قرار دارد. این بست گذرگاهی نیز به مسجد گوهرشاد، آسایشگاه خدام و بخش روشنایی حرم مطهر دارد. چون این بست رو به قبله است، به این نام موسوم شده است.

←← مؤسست فرهنگی

از مؤسست فرهنگی آستان قدس می‌توان کتابخانه، [موزه](#)، دانشگاه علوم اسلامی، [مؤسسه پژوهش‌های اسلامی](#)، [بنیاد فرهنگی رضوی](#) و مؤسسه چاپ و انتشارات را نام برد.

←← کتابخانه

در باره [کتابخانه آستان قدس](#) و تاریخ پیدایش آن آگاهی دقیقی در دست نیست. با توجه به قراین تاریخی، محلی برای نگهداری قرآن‌ها و کتب‌های وقفی در آستان قدس وجود داشته است. این معنی را از نام و احوال برخی از واقفان کتب، در وقف نامه‌های مرقوم در پشت برخی کتب‌ها و قرآن‌ها می‌توان دریافت. کهن‌ترین نسخه‌های موجود، قرآنی است که در ۱۰۳۳/ق ۱۰۰۳م وقف شده است. همچنین جزواتی هست که واقف آن [ابوالبرکت علی بن حسین](#) بوده و در ۱۰۳۰/ق ۱۰۲۱م وقف شده است. غیر از این‌ها می‌توان از قرآنی مربوط به سده

هق/۱۱م که توسط شهزاد سیتی دختر امیر ابوالعباس خسرو پسر رکن‌الدوله دیلمی وقف شده، یاد کرد. پس از آن به مرور زمان، قرآن‌ها و کتب‌هایی در آستان قس گرد آمده و بدیهی است که در جایی نگهداری می‌شده است. مثلاً در زاویه جنوبی ایوان امیر علیشیر جایی بوده به نام «قرآن‌خانه» که قرآن‌های خطی را در آنجا نگاه می‌داشته‌اند. در وقف‌نامه کتب **غایةالوصول** (۱۲۵هق/۱۴۲۲م) جمله «خزانه‌الکتب» به چشم می‌خورد.

از همین‌جا معلوم می‌شود که در قرن ۹ق/۱۵م کتابخانه‌ای در آستان قس بوده است. با حمله ازبک‌ها در ۹۹۸ق/۱۵۹۰م، کتابخانه نیز دستخوش چپاول شد و بسیاری از قرآن‌ها و کتب‌های نفیس آن از میان رفت. اسکندر بیگ منشی با ذکر «کتابخانه سرکار فیض» در عالم‌آرای عباسی به این معنی تصریح کرده است. پس از آن، **شاه‌علین** با گردآوری کتب‌های باقی‌مانده و آنچه خود او یا **شیخ بهایی** وقف کرد، کتابخانه جدید را پدید آورد و مدبری برای آن تعیین کرد. در روزگار افشاریان این کتابخانه دایر و مورد استفاده بود. **نادر شاه** نیز کتب‌هایی وقف کتابخانه کرد. در طومار عیشاه (بخش چهارم همین مقاله) اسامی کارکنان کتابخانه (در آن زمان) با ذکر **شغل** و حقوقشان آمده است.

در روزگار قاجاریان نیز کتابخانه مورد توجه و استفاده بوده است. در ۱۳۴۲-۱۳۴۴ش بناهای قدیمی واقع در ضلع شرقی موزه را برچینند؛ و به جای آن تالاری برای موزه در ۳ طبقه بنا نهادند، این ساختمان از جنوب به صحن موزه و از غرب به کتابخانه پیوسته و ضلع شمالی آن پشت ساختمان‌های صحن جدید واقع بود که از آن راهی به صحن جدید گشوده بودند. این ساختمان را بعداً برچینند و فضای آن را به محوطه صحن امام افزودند. در ۱۳۵۳ش در ضلع شرقی صحن امام، ساختمان جدیدی برای کتابخانه، خزانه و **موزه** با بیش از ۱۰۰۰ م^۲ زیربنا در ۵ طبقه ساخته شد. ۲ طبقه این بنا پایین‌تر از سطح زمین و ۳ طبقه دیگر بالاتر از سطح زمین است. هر طبقه از آن دارای ۱۰۰۰ م^۲ زیربناست. یکی از ۲ طبقه زیرین به خزانه آستانه و دیگری به مخزن کتب‌های خطی و تالار نمایشگاه اختصاص یافته است. دیوارهای این ۲ قسمت دارای درهای ایمنی ویژه و دیوارهای بتونی است.

در طبقه همکف، تالار موزه واقع است. طبقه اول دارای ۲ سالن مطالعه مجزا برای آقایان و بانوان است. این بخش نیز دارای بالابُر ویژه کتب و ختمت لازم است. در طبقه دوم، مخزن کتب واقع است و بخشی از آن نیز به سازمان اداری کتابخانه اختصاص داده شده است. در سراسر این ساختمان، تجهیزات ویژه‌ای برای نگهداری کتب و اشیاء نفیس موزه مانند تاسیسات ایمنی، تلویزیون مدار بسته، و مسال آتش‌نشانی و دستگاه‌های تهویه و حرارت مرکزی و دستگاه ویژه تنظیم حرارت برای محیط نفیس نیز تدابیری به‌کار رفته است.

این قرآن‌ها و کتب‌ها در ویترین‌های گوناگون قرار گرفته است تا در معرض دید باشد. کتابخانه آستان قس، گنجینه‌ای عظیم و نفیس از قرآن‌ها و کتب‌های خطی است که در طی چند قرن در آنجا گرد آمده و غالب آن‌ها کمیاب و برخی منحصر به فرد است. افزون بر این، تعداد زیادی مرقعات گران‌بهای خطی از آثار اساتید بزرگ خط در کتابخانه نگهداری می‌شود. تعداد قرآن‌های نفیس خطی به **خط کوفی** و نسخ و ثلث ۲۹۰ «۲» نسخه است که نفیس‌ترین آن‌ها در گنجینه قرآن نگهداری می‌شود. بسیاری از این قرآن‌ها مذهب و در تعدادی از آن‌ها تمام آیات با ابطلا نوشته شده است. کتابخانه ملک در تهران و کتابخانه وزیری در یزد، از سوی حاج‌حسین آقاملک و حاج‌سیدعلی‌محمد وزیری بانیان آن‌ها، وقف کتابخانه آستان قس شده و تحت نظر آن، اداره می‌شود. کتابخانه مرکزی آستان قس نیز دارای ۲ شعبه به نام‌های کتابخانه مسجدالرضا موسوم به شعبت ۱ و ۲ کتابخانه مرکزی آستان قس رضوی است. علاوه بر این‌ها کتابخانه مروج یزد و کتابخانه نائین از کتابخانه‌های تابع **کتابخانه** مرکزی آستان قس به شمار می‌روند. تعداد کتب آستان قس مطابق آمار ۱۳۶۴ش از این قرار است: تعداد کتب‌های چاپی ۱۴۹ «۰۰۰» جلد، تعداد کتب‌های خطی ۰۷۰ «۱۵» جلد، تعداد قرآن‌های نفیس خطی ۲۹۰ «۲» جلد، تعداد جزوات خطی ۷۵۰ «۸» جلد، تعداد کتب‌های کتابخانه‌های وابسته ۰۰۰ «۱۵» جلد و تعداد کل کتب‌های آستان قس رضوی ۱۱۰ «۱۹۰» جلد. پس از پیروزی **انقلاب اسلامی**، تصمیم گرفته شد ساختمان جدیدی برای کتابخانه که به صورت روزافزونی توسعه می‌یابد احداث گردد. به همین منظور ساختمان کتابخانه جدیدی در حفاصل مقابل خیابان‌های طبرسی و بالاخیابان، واقع در ضلع شمالی فلکه حضرت، در زمینی به مساحت ۰۰۰ «۱۲ م^۲، ۳ با طبقه ساختمان آغاز گردید. این کتابخانه گنجایش یک‌میلیون کتب را خواهد داشت.

← گنجینه قرآن

یکی از مراکز وابسته به کتابخانه گنجینه قرآن است. در ۱۳۴۲ش، قرآن‌هایی را که از حیث خط و **تذهیب** و **ترصیع** و جلد و سایر امتیازات، منحصر به فرد بود، در یکجا به نام گنجینه قرآن گردآوری شدند و برای هر یک کارت شناسایی تهیه کردند. کهن‌ترین قرآن خطی این گنجینه را ابوالقاسم منصور بن محمد بن کثیر وزیر و صاحب دیوان سلطان محمود غزنوی در **ربیع‌الاول** ۳۹۳ق/ژانویه ۱۰۰۳م وقف حرم رضوی کرده است. جدیدترین قرآن خطی نیز قرآنی است به خط نسخ از قرن ۹ق/۱۵م با عبارت «بایسنقر بن شاهرخ بن تیمور گورکن» که در ۱۳۴۷ش وقف آستان قس شده و از نظر خط و تذهیب و ترصیع بسیار نفیس است. تعداد قرآن‌هایی که در این گنجینه گرد آمده بیش از ۲۰۰ نسخه است.

← موزه

در **موزه آستان قس** نیز اشیاء بسیار نفیس و غالباً بی‌همتایی نگهداری می‌شود که در طی قرون مختلف در خزانه رضوی گرد آمده است. اشیاء موزه شامل سکه‌های نفیس از دوره‌های قبل از **اسلام** و پس از آن، جواهرات گران‌بها، قالیچه‌های نفیس، شمشیرها و خنجرهای مرصع متعلق به امیران و حاکمان دوره‌های مختلف، **منیر**، **سنگ‌ب**، **شمعدان**، **چلچراغ** و بسیاری اشیاء دیگر است که اکنون همگی طبقه‌بندی شده و در معرض دید عموم قرار دارند. درآمد موزه صرف خرید کتب برای کتابخانه می‌شود. غیر از موزه مرکزی آستان قس، موزه ملک‌آباد در محل کاخ شاه سابق، وابسته به آستان قس و نیز موزه مردم‌شناسی، از موزه‌های تابع آستان قس و تشکیلات اداری آن به شمار می‌روند.

← دانشگاه علوم اسلامی

این دانشگاه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، توسط آستان قس در کنار **بیت طبرسی** نزدیک **ایوان عباسی** احداث شد. دانشگاه مزبور که اینک دایر است به جای مدرسه قدیم میرزا جعفر، به انضمام مدرسه خیرات‌خان و چند ساختمان اطراف آن بنا گردید. دانشگاه علوم اسلامی دارای ۲۲ کلاس درس، ۲۵۰ اتاق خواب، **مسجد**، رختشوی‌خانه، آبدارخانه، فروشگاه، سلف‌سرویس و سالن اجتماعات است. سطح این دانشگاه در مجموع به ۰۰۰ «۲۲ مترمربع می‌رسد.

← مؤسسه پژوهش‌های اسلامی

این مؤسسه در ۱۳۶۴ش به منظور تحقیق در زمینه معارف اسلامی، مطالعات اجتماعی، زبان‌های خارجی، نشر کتب و مجلات ادواری، با همکاری استادان دانشگاه و **حوزه علمیه** تأسیس شد. مؤسسه نامبرده در بلوار شهید منتظری (تلویزیون) واقع است.

← بنیاد فرهنگی رضوی

مؤسسه‌ای است پژوهشی و آموزشی، شامل مجموعه‌ای از دبستان تا دانشگاه که طالبان علم از آغاز برای ورود به دوره تحصیلات عالی در مجموعه‌های آموزشی آن به تحصیل می‌پردازند.

این تشکیلات در ۱۳۶۲ش تأسیس شد و هدف از تأسیس آن، تألیف و ترجمه و تصحیح و نشر کتب و آثار مربوط به **معارف اسلامی** و تحقیقات نوین در علوم و فنون مختلف است. این مؤسسه در خیابان کوهسنگی **مشهد** واقع است.

موقوفات

مراد از **موقوفات آستان قنس**، اموال و املاکی است که خرید و فروش «اصل» آن‌ها موقوف شده و منافع و درآمدهای حاصل از آن به مصارف تعیین شده در وقف نامه‌ها می‌رسد. اسناد وقف بسیاری از **اموال منقول** و **غیرمنقول** که از روزگاران کهن وقف حرم رضوی شده باقی است و خود دارای ارزش تاریخی فراوان است. بسیاری از موقوفات از سوی ثروتمندان یا امیران و حکامان وقت برای کمک به زائران یا مستمندان که مجاور و معتکف حرم بوده‌اند، وقف شده است، یا خود زائران به فراخور حال خویش اموالی نیاز کرده‌اند. اسناد بسیاری از این موقوفات در حملات متعدد **مغول** و **ازبک** و **افغان** به مشهد از میان رفته و آنجا باقی است بیش‌تر مربوط به اوقاف روزگار صفوی به این سوی است. نام همه املاکی هم که وقف آستان بوده و بعداً تصاحب شده و از میان رفته، باقی است.

← زمان نادرشاه

در روزگار **نادرشاه**، املاک آستانه مدتی از سوی دیوان وی ضبط شد، ولی سپس برادرزاده‌اش عادل‌شاه [۹] ناصرالدین‌شاه قاجار، سفرنامه خراسان، ص ۱۴۰-۱۴۱، به کوشش محسن‌خان اعتمادالسلطنه، تهران، سنگی، ۱۳۰۶ق. موقوفات ضبط شده را به اضافه «یکصد زوج زراعتی از املاک مزروعی ایتبای و انتقالی خود و دولت» را مجدداً به آستانه بازگرداند و صورتی از رقبته موقوفه را در «طومار علی‌شاه» تنظیم کرد که اکنون در کتابخانه محفوظ است.

← زمان ناصرالدین‌شاه

در روزگار **ناصرالدین‌شاه**، عضدالملک نایب‌التولیه وقت نیز فهرستی از املاک و مستغلات موقوفه آستان قنس را تنظیم کرد. این طومار در همان وقت به امضای امنای آستان قنس و علمای وقت رسید. از سوی ناصرالدین‌شاه نیز فرمانی در این مورد صادر شد که در کتابخانه آستانه محفوظ است. در این میان گاهی بر اثر حواشی نامطلوب سیاسی و ضعف متولیان و یا سوجوبی متصدیان، منافع و عواید حاصله از اوقاف یا خود املاک موقوفه تصرف می‌شده یا از خیر انتفاع ساقط می‌گردیده است. در طومار علیشاهی و طومار موقوفات عضدالملک به این معنی تصریح شده است و اساساً منظور از صورت‌برداری از **رقبته موقوفه** نیز تلاش در جلوگیری از وقوع چنین پیش‌آمدها بوده است.

← زمان جمهوری اسلامی

در چند دهه اخیر موقوفات آستان قنس تدریجاً به ثبت داده شده و برای همه آن‌ها اسناد مالکیت به نام آستان قنس صادر گردیده است. موقوفات غیرمنقول آستان قنس علاوه بر املاک کشاورزی، شامل بازار، سرا، زمین، کارخانه، بیمارستان، حمام، باغ، کاریز (قنات)، دکان و منزل نیز می‌شود. بخش عمده این موقوفات در مشهد و شهرهای خراسان و بقیه در **تهران**، **قزوین**، **رشت**، **مازندران**، **آذربایجان**، **کرمان**، **اصفهان** و **شیراز** است. مصرف موقوفات اغلب از سوی وقف‌کنندگان معلوم شده است. برخی نیز به صورت مطلق وقف شده است تا به صلاح‌دید متولی وقت به مصرف برسد. املاکی که وقف‌نامه آن‌ها از میان رفته، جزو این‌گونه موقوفات به شمار می‌آید. در بخش دیگری از موقوفات، و اوقاف، مصرف قسمتی از آن‌ها را معین کرده و قسمتی را در اختیار تولیت آستان قنس نهاده‌اند.

تولیت و تشکیلات اداری

از چگونگی تولیت و تشکیلات اداری آستان قنس در احوار پیش از **طهماسب اول صفوی** (۹۲۰-۹۸۴/۱۵۱۴-۱۵۷۶م) اطلاعت چندانی در دست نیست. از برخی قرابین و آثار برمی‌آید که حرم مطهر را از قدیم خدامان و مباشران بوده است. همچنین **اربابی** (د ۶۸۳/ق ۱۲۸۴م) در **کشف الغمه** از زنی یاد می‌کند که در روزگار **سلیمان** مباشرت بقعه مبارکه را برعهده داشته است.

← پیش از صفویه

پیش از روزگار صفوی، اداره بقعه رضوی برعهده نقیبان که بیش‌تر از سادات و علما بوده‌اند، قرار داشته است. **خوانمیر** از «سادات عظام و نقباء کرام روضه مقدسه رضوی» سخن می‌گوید و نام چند تن از آنان را برمی‌شمارد. اولین کسی که به عنوان نقیب مشهد از او یاد شده، میرزا بدرالدین نقیب (قرن ۸/ق ۱۴م) معاصر **سلطان محمد خدابنده** (اولجایتو) است که شهر مشهد را از تعرض و دستبرد «بیساور» محفوظ داشت.

← زمان شاهرخ تیموری

در ایام **شاهرخ تیموری** نیز نقیب مشهد، علاءالدوله علی حمیدی علوی مشهدی رضوی نام داشت که **گوهرشاد** در وقف‌نامه خود، تولیت بقاع متبرکه و اوقاف منکوره مسجد گوهرشاد را به او واگذاشت. اداره آستان قنس به وسیله نقیبان تا تصرف مشهد توسط طهماسب صفوی ادامه داشت. پس از آن شاهطهماسب با وقف املاکی بر آستان قنس، متولی خاصی غیر از نقیبان از جانب خود معین کرد. نخستین نایب‌التولیه آستان قنس در ایام وی، امیرابوالولی پسر میرشاه محمود انجوی شیرازی «سید فاضل قیبه متعصب در **تشیع**» بود.

[۱۰] اسکندر بیگ ترکمن، عالم‌آرای عباسی، ج ۱، ص ۱۴۸، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰ش.

در روزگار صفویان گاه دو تن به نیابت تولیت منصوب می‌شدند. متصدیان جزء در دستگاه اداری آستان قفس در آن ایام عبارت بودند از تنی چند خادم، فراش و قاری که به ترتیب تحت ریاست خادمباشی، سرکشیک و صدر الحفظ انجام وظیفه می‌کردند. عده‌ای نیز به عنوان متصدیان دفتری و مباشران املاک، به کار مشغول بودند. خادمان و کارکنان آستان قفس دارای مقرری بودند و هر سال مبلغی نقد و مقداری غله از محل درآمد موقوفات دریافت می‌کردند.

در روزگار نادرشاه که موقوفات آستانه یک چند ضبط شد، فقط آنچه زائران به داخل **ضریح** می‌ریختند به خادمان داده می‌شد و تعداد خدام نیز از ۵ تن به ۳ تن کاهش یافت. در طومار علیشاهی مراتب و وظایف متولی و کارکنان اعم از ناظر، سرکشیک، کلیددار، مهرداد، مدرس، خادمباشی، نایب‌الزیاره، صدر الحفظ، امام، خطیب، واعظ و دیگران آمده است. در مورد «اخراجت» موقوفات آستانه نیز فرمان‌های جامعی اعم از تأمین روشنایی، اطعام فقرا، معالجه بیماران، نظارت و مرمت ابنیه و حقوق کارکنان به تفصیل صادر شده است. محاسبیت مالی آستان قفس که به شیوه محاسبیت دیوانی قدیم یعنی سیاق‌نویسی بوده است. تا اواسط **دوره قاجاریان** به همین روش، در پایان هر سال صورت جامعی از درآمد و هزینه یکساله به وسیله مستوفیان با ذکر جزئیات تنظیم می‌شد و به امضاء و مهر نایب‌التولیه وقت می‌رسید.

از اواسط دوره قاجاریان به علت خرید و فروش منصب نیابت تولیت و فساد متولیان، اداره آستان قفس دچار اختلال شد و رشته کارها از هم گسیخت تا جایی که پاره‌ای از املاک کشاورزی و مستغلات آستانه را تصرف کردند و به تملک خود درآوردند. در ۱۳۰۵ش آیین‌نامه‌ای برای اداره آستان قفس وضع گردید که تا ۱۳۲۸ش نافذ بود. در این سال آیین‌نامه جدیدی در ۹ فصل و ۷۶ ماده تدوین شد و در ۱۳۴۰ش ۲ ماده به آن الحاق گشت. در ۱۳۵۴ش، کارکنان آستانه مشمول طرح طبقه‌بندی مشاغل شدند و هرکدام در گروه مناسب جای گرفتند. با این اقدام، هر نوع ترفیع و انتقال و استخدام، بر اساس ضوابط و مقررات مدون انجام می‌شود. در همین سال آیین‌نامه‌های اداری و مالی جدیدی برای آستان قفس تدوین شد و امور اداری آستانه بر اساس آیین‌نامه‌های مزبور به جریان افتاد.

[۱۱] آستان قفس رضوی، دیروز و امروز، ص ۲۸-۲۹.

[۱۲] آستان قفس رضوی، دیروز و امروز، ص ۳۲-۳۳.

[۱۳] آستان قفس رضوی، دیروز و امروز، ص ۳۸.

[۱۴] آستان قفس رضوی، دیروز و امروز، ص ۱۵۰-۱۵۱.

[۱۵] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۳۹.

[۱۶] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۴۵.

[۱۷] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۴۸.

[۱۸] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۵۰.

[۱۹] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۵۴-۵۹.

[۲۰] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۶۵.

[۲۱] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۲۲۹.

[۲۲] آستان قفس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قفس رضوی، ص ۲۴۲-۲۴۳.

[۲۳] ابن‌بطوطه، محمد بن عبدالله، سفرنامه، ج ۱، ص ۴۴۱.

[۲۴] ابن‌جوهری، محمد، **صورة الارض**، ج ۲، ص ۴۳۴.

[۲۵] ابن‌خلکان، احمد بن محمد، **وفیات الاعیان**، ج ۳، ص ۲۷۰.

[۲۶] ابن‌طهطی، محمد بن علی، تاریخ فخری، ص ۳۰۱.

[۲۷] ابو الفداء، اسماعیل، تقویم البلدان، ص ۱۵۰.

[۲۸] ادیب هروی، محمدحسن، حدیقة الرضویة، مشهد، ۱۳۲۶ش، ص ۱۷۰-۲۳۲.

[۲۹] اربلی، ابو الحسن علی، **کشف الغمة**، ص ۷۱.

[۳۰] استرآبادی، میرزا مهدی‌خان، جهانگشای نادری، ص ۳۶۰.

[۳۱] اسکندر بیگ ترکمن، عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۸۲۷.

[۳۲] اسکندر بیگ ترکمن، عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۸۵۴.

[۳۳] اسکندر بیگ ترکمن، عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۸۷۱.

[۳۴] اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، مطلع الشمس، ص ۵۰-۵۱.

[۳۵] اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، مطلع الشمس، ص ۱۵۵.

[۳۶] اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، مطلع الشمس، ص ۲۳۸.

[۳۷] **اصطخری، ابو اسحاق ابراهیم، مسالک و ممالک**، ص ۲۵۷.

[۳۸] اعتضادپور، علی، «ابنیه آستان قفس»، ص ۲۲۵.

[۳۹] بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ، تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ص ۱۳۳.

[۴۰] خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۲، ص ۸۲.

[۴۱] خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۱۳۹.

[۴۲] خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۳۱۹.

[۴۳] خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۳۳۳.

[۴۴] خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۵۰۸.

[۴۵] رضوان، محمدحسن، «ساختنمان جدید بست‌های آستان قفس»، ص ۹۷-۹۹.

[۴۶] سعیدی، غلامرضا، تحقیقات تاریخی خراسان، ص ۵۲-۵۳.

[۴۷] شوشتری قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، ص ۱۱۵.

[۴۸] طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری، ص ۳۰۳.

[۴۹] قزوینی، زکریا بن محمد، **آثار البلاد**، ص ۳۹۲-۴۰۱.

[۵۰] کر بلائی تبریزی، حافظ‌حسین، روضت الجنات، ج ۲، ص ۳۷۳.

- [۵۱] مستوفی، حمدالله، نزهة القلوب، ص ۱۵۱.
- [۵۲] مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، ج ۳، ص ۴۴۱.
- [۵۳] مفید، ابو عبدالله محمد، الارشاد، ص ۶۱۳-۶۱۴.
- [۵۴] مقدسی، مطهر بن طاهر، البده و التاریخ، ج ۵، ص ۱۱۰-۱۱۱.
- [۵۵] مولوی، عبدالمجید، «نظری به حریم پاک امام»، نامه آستان قس، ص ۱۱۳.
- [۵۶] میرخواند، محمد بن خاوندشاه، روضة الصفا، ج ۵، ص ۴۹۸.
- [۵۷] میرخواند، محمد بن خاوندشاه، روضة الصفا، ج ۸، ص ۳۱۲.
- [۵۸] یاقوت حموی، ابو عبدالله، معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۹.
- [۵۹] یعقوبی، ابن و اوضح، البلدان، ص ۹۳.

فهرست منابع

- (۱) آستان قس رضوی، دیروز و امروز، تهران، سحلب، ۱۳۵۶ش.
- (۲) آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، تهران، ۱۳۶۴ش.
- (۳) ابن اثیر، عز الدین، الکامل، بیروت، دار صادر، ۱۴۰۲ق.
- (۴) ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.
- (۵) ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵ش.
- (۶) ابن خلکان، احمد بن محمد، وفیات الاعیان، بیروت، دار صادر، ۱۹۷۰م.
- (۷) ابن ططقی، محمد بن علی، تاریخ فخری، ترجمه مجتهد گلپایگانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.
- (۸) ابوالفداء، اسماعیل، تقویم البلدان، به کوشش رنو دوسلان، پاریس، ۱۸۴۰م.
- (۹) ادیب هروی، محمدحسن، حدیقة الرضویة، مشهد، ۱۳۲۶ش.
- (۱۰) اربلی، ابوالحسن علی، کشف الغمة، بیروت، دارالکتب الاسلامی، ۱۴۰۱ق.
- (۱۱) استرآبادی، میرزا مهدی خان، جهانگشای نادری، به کوشش عبدالله انوار، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۱ش.
- (۱۲) اسکندربیک ترکمن، عالم آرای عباسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰ش.
- (۱۳) اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷ش.
- (۱۴) اعتضادپور، علی، «ابنیه آستان قس»، نامه آستان قس، دوره ۶ شماره ۲ و ۳ (بهم)، ۱۳۴۴ش.
- (۱۵) اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مطلع الشمس، تهران، ۱۳۰۱/۲/۸ق.
- (۱۶) بارتولد، و، و، تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور، تهران، توس، ۱۳۵۸ش.
- (۱۷) بیهقی، ابوالفضل، تاریخ، به کوشش قاسم غنی و علی اکبر فیاض، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ش.
- (۱۸) پوپ، آرتور آپهام، «حرم مطهر امام رضا در مشهد»، ترجمه محمدعلی صبوری، نامه آستان قس، دوره ۸ شماره ۱ (اسفند ۱۳۴۷ش).
- (۱۹) خراسانی، محمدحاشم، منتخب التواریخ، تهران، علمی، ۱۳۵۲ش.
- (۲۰) خوانساری، غیث الدین، حبیب السیر، تهران، خیام، ۱۳۶۲ش.
- (۲۱) خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات، بیروت، ۱۳۹۰ق.
- (۲۲) رضوان، محمدحسن، «ساختن جدید بست های آستان قس»، نامه آستان قس، دوره ۶، شماره ۱۹ (آذر ۱۳۴۳ش).
- (۲۳) سعیدی، غلامرضا، تحقیقات تاریخی خراسان، نامه آستان قس، دوره ۶، شماره ۱۷، نوروز ۱۳۴۳.
- (۲۴) شوشتری قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، تهران، اسلامی، ۱۳۷۵ق.
- (۲۵) طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری، بیروت، دارالمعرفة، ۱۳۹۹ق.
- (۲۶) قزوینی، زکریا بن محمد، آثار البلاد، بیروت، دارصادر.
- (۲۷) کربلایی تبریزی، حافظ حسین، روضات الجنات، به کوشش جعفر سلطان قرایی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴ش.
- (۲۸) مروی، محمدکاظم، عالم آرای نادری، به کوشش محمدامین ریاحی، تهران، زوار، ۱۳۶۴ش.
- (۲۹) مستوفی، حمدالله، نزهة القلوب، به اهتمام گای لسترنج، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۲ش.
- (۳۰) مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، بیروت، دارالاندلس.
- (۳۱) مفید، ابو عبدالله محمد، الارشاد، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران، اسلامی، ۱۳۵۱ش.
- (۳۲) مقدسی، محمد بن احمد، احسن التقاسیم.
- (۳۳) مقدسی، مطهر بن طاهر، البده و التاریخ، به کوشش کلمان هوار، پاریس ۱۹۱۶م.
- (۳۴) مؤتمن، علی، راهنمای تاریخ آستان قس رضوی، تهران، آستان قس، ۱۳۴۸.
- (۳۵) مولوی، عبدالمجید، «نظری به حریم پاک امام»، نامه آستان قس، دوره ۶، شماره ۲۰ (نوروز ۱۳۴۴ش).
- (۳۶) میرخواند، محمد بن خاوندشاه، روضة الصفا، تهران، خیام و دیگران، ۱۳۳۹ش.
- (۳۷) ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه خراسان، به کوشش محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، تهران، سنگی، ۱۳۰۶ق.
- (۳۸) یاقوت حموی، ابو عبدالله، معجم البلدان، به کوشش فردیناندو ستنفلد، لایپزیگ، ۱۸۶۶-۱۸۷۰م.
- (۳۹) یعقوبی، ابن و اوضح، البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷ش.

پانویس

۱. ↑ مقدسی، محمد بن احمد، احسن التقاسیم، ج ۲، ص ۳۳۳.
۲. ↑ ابن اثیر، عز الدین، الکامل، ج ۹، ص ۴۰۱.
۳. ↑ بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، ج ۱، ص ۴۱۳، به کوشش قاسم غنی و علی اکبر فیاض، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ش.
۴. ↑ بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، ج ۱، ص ۴۱۳، به کوشش قاسم غنی و علی اکبر فیاض، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ش.
۵. ↑ مروی، محمدکاظم، عالم آرای نادری، ج ۱، ص ۲۰۳، به کوشش محمدامین ریاحی، تهران، زوار، ۱۳۶۴ش.
۶. ↑ خراسانی، محمدحاشم، منتخب التواریخ، ص ۶۳۳-۶۳۵، تهران، علمی، ۱۳۵۲ش.
۷. ↑ خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات، ج ۶، ص ۲۷۳.

۸. ↑ یوپ، آرتور آپهام، نامه آستان قس، ص ۸۹.
۹. ↑ ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه خراسان، ص ۱۴۰-۱۴۱، به کوشش محسن خان اعتمادالسلطنه، تهران، سنگی، ۱۳۰۶ ق.
۱۰. ↑ اسکندربیک ترکمان، عالم‌آرای عباسی، ج ۱، ص ۱۴۸، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰ ش.
۱۱. ↑ آستان قس رضوی، دیروز و امروز، ص ۲۸-۲۹.
۱۲. ↑ آستان قس رضوی، دیروز و امروز، ص ۳۲-۳۳.
۱۳. ↑ آستان قس رضوی، دیروز و امروز، ص ۳۸.
۱۴. ↑ آستان قس رضوی، دیروز و امروز، ص ۱۵۰-۱۵۱.
۱۵. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۳۹.
۱۶. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۴۵.
۱۷. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۴۸.
۱۸. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۵۰.
۱۹. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۵۴-۵۹.
۲۰. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۶۵.
۲۱. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۲۲۹.
۲۲. ↑ آستان قس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قس رضوی، ص ۲۴۲-۲۴۳.
۲۳. ↑ ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، سفرنامه، ج ۱، ص ۴۴۱.
۲۴. ↑ ابن حوقل، محمد، صورة الارض، ج ۲، ص ۴۳۴.
۲۵. ↑ ابن خلکان، احمد بن محمد، وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۲۷۰.
۲۶. ↑ ابن ططقی، محمد بن علی، تاریخ فخری، ص ۳۰۱.
۲۷. ↑ ابوالفداء، اسماعیل، تقویم البلدان، ص ۱۵۰.
۲۸. ↑ ادیب هروی، محسن، حدیقه الرضویة، مشهد، ۱۳۲۶ ش، ص ۱۷۰-۲۳۲.
۲۹. ↑ اربلی، ابوالحسن علی، کشف الغمة، ص ۷۱.
۳۰. ↑ استرآبادی، میرزاهدی‌خان، جهانگشای نادری، ص ۳۶۰.
۳۱. ↑ اسکندربیک ترکمان، عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۸۲۷.
۳۲. ↑ اسکندربیک ترکمان، عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۸۵۴.
۳۳. ↑ اسکندربیک ترکمان، عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۸۷۱.
۳۴. ↑ اعتمادالسلطنه، محسن‌خان، مطلع الشمس، ص ۵۰-۵۱.
۳۵. ↑ اعتمادالسلطنه، محسن‌خان، مطلع الشمس، ص ۱۵۵.
۳۶. ↑ اعتمادالسلطنه، محسن‌خان، مطلع الشمس، ص ۲۳۸.
۳۷. ↑ اصطخری، ابوالحسن ابراهیم، مسالک و ممالک، ص ۲۵۷.
۳۸. ↑ اعتضادپور، علی، «ابنیه آستان قس»، ص ۲۲۵.
۳۹. ↑ بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ، تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ص ۱۳۳.
۴۰. ↑ خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۲، ص ۸۲.
۴۱. ↑ خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۱۳۹.
۴۲. ↑ خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۳۱۹.
۴۳. ↑ خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۳۳۳.
۴۴. ↑ خوانمیر، غیث‌الدین، حبیب السیر، ج ۴، ص ۵۰۸.
۴۵. ↑ رضوان، محسن، «ساختمان جدید بست‌های آستان قس»، ص ۹۷-۹۹.
۴۶. ↑ سعیدی، غلامرضا، تحقیقات تاریخی خراسان، ص ۵۲-۵۳.
۴۷. ↑ شوشتری قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، ص ۱۱۵.
۴۸. ↑ طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری، ص ۳۰۳.
۴۹. ↑ قزوینی، زکریا بن محمد، آثار البلاد، ص ۳۹۲-۴۰۱.
۵۰. ↑ کربلایی تبریزی، حافظحسین، روضت الجنات، ج ۲، ص ۳۷۳.
۵۱. ↑ مستوفی، حمدالله، نزهة القلوب، ص ۱۵۱.
۵۲. ↑ مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، ج ۳، ص ۴۴۱.
۵۳. ↑ مفید، ابوالفضل محمد، الارشاد، ص ۶۱۳-۶۱۴.
۵۴. ↑ مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، ج ۵، ص ۱۱۰-۱۱۱.
۵۵. ↑ مولوی، عبدالمجید، «نظری به حریم پاک امام»، نامه آستان قس، ص ۱۱۳.
۵۶. ↑ میرخوانده، محمد بن خاوندشاه، روضة الصفا، ج ۵، ص ۴۹۸.
۵۷. ↑ میرخوانده، محمد بن خاوندشاه، روضة الصفا، ج ۸، ص ۳۱۲.
۵۸. ↑ یاقوت حموی، ابوالفضل، معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۹.
۵۹. ↑ یعقوبی، ابن واضح، البلدان، ص ۹۳.

